

דבר העורכת האורחת

חקר הטלוויזיה כחקר התרבות

בשנות התשעים חלה בתרבות הישראלית תמורה דרמטית, אם לא מהפך של ממש: לצד תהליך השלום והקייטוב הפוליטי ההולך ומתעצם בין יונים ובין נצים ניכרו עייפות כוללת מתובענות החברה והלאום והתכנסות פנימה מן המרחב הציבורי אל המרחב הפרטי. יותר מכול התבטאה הפניית עורף זו לסדר היום הלאומי בהסתגרות בבית הפרטי ובמימוש האישי במדיום של היום-יום האינטימי בזירה הביתית והמשפחתית: הטלוויזיה.

מראשית שנות התשעים הטלוויזיה בישראל נתונה בהתהוות מתמדת ובתמורות רבות משמעות לא רק מבחינה טכנולוגית ומוסדית. הופעת ערוצים מסחריים על זכייניהם השונים והצטרפות הכבלים והלוויין לשדה התרבותי החדש אינן תוספת כמותית גרדא של ערוצים ויצרני תרבות. מדובר בתמורה איכותית מרחיקת לכת המבטאת שינוי תרבותי וחברתי עמוק וגם, כדרכה של תרבות התקשורת, בתמורה המזינה והמאייכת את השינוי הזה. מעתה הופכת הטלוויזיה למרחב ציבורי שבו מתנהלים לא רק הדיונים והוויכוחים הפוליטיים. הישראלים חווים את מרבית האירועים הציבוריים והקיבוציים – שנהגו לחגוג אותם ברחובות, בבית העם, במועדוני הנוער, במצעדים, בכיכרות ובאולמות הציבוריים – מול מרקע הטלוויזיה.

יתר על כן: סדר היום הישראלי החדש, המפנה את העם והמולדת מן המאווה והמדומיין הקולקטיבי לטובת הבית וחיי היום-יום, משנה דרמטית לא רק את אמצעי התקשורת ואת אתרי הייצור התרבותיים הרלוונטיים להוויה התרבותית החדשה. גם התכנים, הסוגות, מושאי ההזדהות, הגיבורות והגיבורים, או ליתר דיוק גיבורי התרבות והאייקונים התרבותיים הרלוונטיים, משתנים. הטלוויזיה וסוגותיה הייחודיות הן עתה האתר המרכזי שבו מתנהלים המשא ומתן והדיון על זהות ישראלית. בחדשות ובדרמות הטלוויזיוניות, בטלנובלות ובאופרות הסבון המקוריות, בשעשועונים ובתכניות הבידור והמצאאות, בתכניות השירה

והאירוח, בעשייה הדוקומנטרית ובקטירות האנימציה מתנהלים שוב ושוב המאבק והדיון בדבר פוליטיקת הזהויות: גבולותיה של הישראליות והגדרתם החוזרת ונשנית ביחס ל"אחר": העולה החדש, הערבי הפלסטיני, מהגר העבודה, הדתי האורתודוקסי, המתנחל והחוזר בתשובה, איש הצבא והקיבוצניק, אליטות ישנות ואליטות חדשות. כאן מתנהל השיח על מקום, על אתניות, על מגדר, על זיכרון קיבוצי ועל היסטוריה ישראלית. כאן מתנהל הוויכוח על ערכי יסוד בתרבות ועל עצם קיומה של תשתית תרבותית אחידה. כאן מתקיימים ריטואלים של השתתפות, התרפקות נוסטלגית על מה שהיה וביטויים של דפוסי תרבות ותקשורת קיבוציים שלא איבדו את כוחם, כמו אתוס הגיבוש וטקס המתיחה.

הייצור התרבותי הער בטלוויזיה הישראלית מעביר לזירה זו גם את כובד המשקל של העשייה הקולנועית ושל תעשיית הזמר. יוצרי הקולנוע עושים בעבור הטלוויזיה בכבלים במסגרת מיזם "סרטים שרואים מכאן", ובמקביל הם יוצרים סדרות דרמה טלוויזיוניות מקוריות. הטלוויזיה שותפה פעילה ברובן המכריע של הפקות הקולנוע בישראל בעשור האחרון, ובסופו של דבר היא גם מקרינה את הסרטים על המרקע הביתי. הטלוויזיה הופכת סוכן זיכרון פעיל במשא ומתן על הון וברפרטואר הישראלי התרבותי, כשהיא מקרינה על מרקעה סרטים משנים קודמות והופכת אותם למקור מידע משמעותי על העבר בעבור צופיה.

קשה להפריז במידת נוכחותה של הטלוויזיה בחיינו, כפרטים. אולם ג'ון אליס גורס כי הטלוויזיה היא ביסודה פעילות לאומית בעבור קהליה: היא מגדירה את המשמעות האינטימית והטריוויאלית לכאורה של חיי היום-יום שלהם כבני התרבות. זהותם וחייהם כבני התרבות משתקפים אליהם מן המסך הקטן. משתקפים, אבל אין הם משקפים את המציאות החברתית לאשורה. אם אתה לא שם, האם אתה קיים? כיצד נראים חייך של מי שמחוץ לטווח הראייה של הטלוויזיה? מאז נתפרסם ספרו של אליס, בעידן הגלובלי שבו מתקיימים חליפין ותרגום תמידי של נוסחים טלוויזיוניים מתרבות אחת לאחרת, האם אפשר עדיין לדבר על טלוויזיה בהקשר של מדינת לאום או על טלוויזיה "ישראלית"? האם אפשר עדיין לדבר כלל על "טלוויזיה" בעידן ה"לא-טלוויזיה", ה"פוסט-טלוויזיה", ש"אחרי-טלוויזיה", כפי שמאפיינות בכותרתן את התוצר הטלוויזיוני העכשווי אסופות מחקריות שיצאו לאור בשנים האחרונות? והאם בעידן "ג'ור" הטלוויזיה האמריקנית והטלוויזיה האירופית להקשר ישראלי וצריכה יומיומית של טלוויזיה לא ישראלית במסך הקטן הביתי באמצעות הכבלים והלוויין אפשר עדיין לדבר על חוויה ישראלית ייחודית של צפייה בטלוויזיה ומישמועה?

כשיצאנו למסע הזה, עקיבא כהן ואני, ביקשנו לאסוף מאמרים שעניינם הטלוויזיה הישראלית בהקשרים המקומיים הייחודיים של הפקתה, של צריכתה

ושל פרשנותה. "דברים שרואים מכאן", הנחתי כעורכת אורחת של הגיליון, רואים "רק בישראל" – ורואים ומראים אותם אחרת במקום אחר.

עוד הנחת מוצא שלי כעורכת אורחת של הגיליון המיוחד הזה הייתה כי הטלוויזיה – שאליהוא כ"ץ כינה אותה "מדורת השבט", וג'ון פיסק "כותב דברי הימים ומשורר השבט" – היא מעין כיכר שוק אלקטרונית שבה מתנהלים הוויכוחים, ובה נבחנות שוב ושוב ההסכמות בדבר סדר היום החברתי. משום כך הנחת היסוד בדיון בטלוויזיה כשיח על זהות היא כי הטלוויזיה היא פורום תרבותי: צפייה טקסית משותפת בתכניות עתירות רייטינג מהווה מרחב לתמצות טקסי של סוגיות שהתרבות טרודה בהן ולביטוי קונפליקטים, סתירות וחרדות בתרבות, והיא גם מרחב להתמודדות ולהתדיינות, גם אם לא מושג שינוי של ממש או פתרון בזירה טקסית וטקסטואלית זו.

אבל, כפי שהתבטאה גב' זיו נווה, מנהלת קרן "גשר" לתאטרון רב-תרבותי, טלוויזיה יכולה וצריכה לחולל מהפכה תרבותית וחברתית של ממש. לפיכך כשקרן "גשר" לקחה על עצמה לתמוך בהפקת הסדרה "עבודה ערבית", הייתה ביסוד ההחלטה הכלכלית-מסחרית לכאורה אידאולוגיה מנוסחת ומודעת: במסך הקטן ובמסך הגדול יש פחות מדי, אם בכלל, ייצוגים של קבוצות מסוימות בחברה הישראלית. וכשכבר יש ייצוגים כאלה, הם סטראוטיפיים ומסלפים את תמונת המציאות החברתית. מתוך אמונה ששינוי פני המציאות על המסך הקטן עשוי עם הזמן לשנות במידת מה את תפיסתה של המציאות בעיני הישראלים ביום-יום הישראלי הפרקטי, תומכות קרנות כמו "גשר" או "אביחי" בעשייה טלוויזיונית המקדמת חשיפה פלורליסטית יותר של מציאות חברתית המובנית על גבי המסך הקטן ודיאלוג בין-תרבותי ופנים-חברתי בין דתיים לחילוניים, בין המרכז לפריפריה ובין הרוב הדומיננטי למיעוט, לא בהכרח מספרי, שאינו נראה ואינו נשמע ואינו מיוצג.

המציאות הבדיונית הדרמטית-נרטיבית בסדרות טלוויזיה כגון "מרחק נגיעה", "עבודה ערבית", "סרוגים" ו"מעורב ירושלמי", חושפת פלחי מציאות וחברה שלא יוצגו דיים או שיוצגו באופנים מעוותים ומוטים. הפורום התרבותי המתדיין בדבר הסדר החברתי מתקיים הן ביחסים הדיאלוגיים שמייצרת הדרמה בין "רוסים" ל"רוסים" ובין "ערבים-ישראלים" ל"ישראלים-יהודים" בטקסט הטלוויזיוני הן ביחסים הדיאלוגיים שבין צופים למרקע, וכן הוא מתקיים בשיח הפרשני והביקורתי המתנהל בביקורות העיתונות הכתובה האלקטרונית, בפורומים של צופים באינטרנט וכוויכוחים על ה"בובלים" וה"פרידמנים" בעת שידור העונה של ה"אח הגדול" וגם מעבר לזמן המסך של סדרות מסוג זה.

הנחת היסוד בחקר טלוויזיה כשיח על זהות או כאתר של משא ומתן תרבותי על משמעויות ואידאולוגיות היא שטלוויזיה אינה מצבור גרדא של טקסטים

נוסחאיים ומבדרים, המזינים את צופיהם באידאולוגיה דומיננטית אחידה מבית היוצר של מערכת אימפרסונלית מסחרית וכלכלית, הפועלת משיקולים מסחריים בלבד והמתווכת אידאולוגיה אחידה ושלטת להמון אמורפי אחיד או לצופה מטפורית אחת ששמה מסעודה מעיירת הפיתוח שדרות. טלוויזיה כפורום תרבותי היא תהליך מורכב ודינמי, הפועל בהקשר מרובד ורב סתירות, מביא לידי ביטוי מגוון אינטרסים, משאבי יצירה והשפעות תרבותיות, מייצר ריבוי משתנה והכלאות חדשות של סוגות, פועל באינטראקציה עם מערכות אחרות בתרבות, כמו קולנוע, מוזיקה, ספרות, פוליטיקה, אופנה ופרסום, ומתקבל ומתפענח לא רק בידי אין ספור סובייקטים, אלא גם במגוון קהילות פרשניות המייצרות טקסט משלהן בתהליך ומזינות את העדפותיהן חזרה לתהליך ההפקה. רק תהליך מורכב מסוג זה יכול למשוך קהל כה רב ומגוון אל המסך הקטן מדי יום ביומו לדיון לא רק בענייני היום והשעה אלא גם בענייני האומה והחברה והזהות הפרטית והקבוצתית, דיון שהוא תמיד מוקד של מחלוקות ושל דיונים ציבוריים.

כפורום התרבותי-טלוויזיוני ייצוג, או רפרזנטציה, מקבל אפוא משמעות נוספת: לא רק ייצוג מחדש והבניה של חזון המציאות החברתית על המסך הקטן אלא גם ייצוג במובן הדמוקרטי-אזרחי-פוליטי: מתן ביטוי חזותי ונרטיבי וקול למגוון מגזרים, קבוצות חברתיות ומיעוטים שונים, העשוי במיטבו לחרוג מן הקונצנזוס ההגמוני או מן האידאולוגיה השלטת. מחקר ביקורתי ומעמיק של טלוויזיה על מכלול תופעותיה – הפקה, טקסטים, קהלים – כשיח על זהות מניב הן תיאור סינכרוני של ביטויי המאבק על משמעויות במגוון סוגות ותוצרים טלוויזיוניים העוסקים בסוגיות תרבותיות דומות הן מעקב היסטורי-דיאכרוני אחר תהליכים של הבניית המציאות החברתית על משמעויותיה המועדפות ואחר המשא ומתן והשינוי בחזון חברתי זה באשר לנראות של קבוצות על המסך הקטן ובאשר לאופנים שהן מיוצגות.

וכך, לימוד החיוויים המתחרים והמגוונים על אודות סוגיות כמו משפחה, בורגנות, אתניות, לאומיות ועדתיות, חילונים מול דתיים, סובלנות כלפי מיעוטים, מעמד ודימוייהם המשתנים של מקומות וארגונים חברתיים, כמו הקיבוץ ועיירת הפיתוח, או המאבק על צביונה המערבי או המזרחי-ים-תיכוני של התרבות הישראלית, דווקא הוא עשוי לקבל ביטויים המשלימים זה את זה ולבטא את המאבק המתנהל על דבר המשמעויות בתרבות באמצעות סוגות מגוונות בטלוויזיה. כך למשל ייצוגיהן של משפחות בתוצרי טלוויזיה שונים: בתכניות מציאות כמו "סופר נני", "משפחה חורגת" או "אימא מחליפה"; בדרמות כמו "עד החתונה", "אברות ומציאות", "בטיפול", "פלפלים צהובים" ו"מרחק נגיעה"; בסיטקומים כמו "עבודה ערבית" ו"רמזור"; במימושים של הכלאות ז'אנריות כנוסח טלוויזיית האיכות הפוסט-מודרנית המתבטאים בתוצרי טלוויזיה, כמו

"הכול דבש" וסדרת הדרמה התיעודית האישית של תומר היימן "בדרך הביתה", כמו גם השוואה היסטורית בין הדרמות הסדרתיות "חדווה ושלומיק", "קרובים קרובים" ו"הבורגנים". כל אלה עשויים לאפשר את שחזור המארג של משמעויות חברתיות המוצפנות ומתפענחות בטלוויזיה הישראלית כפורום תרבותי.

בדרך זו דיון הבוחן מימושים טלוויזיוניים שונים של המשפחה כנרטיב, כדימוי חזותי וצלילי וכאתר סימבולי מאפשר לפענח את מה שהאנתרופולוג ויקטור טרנר מכנה "דרמה חברתית" בדרמה הטלוויזיונית לסוגותיה השונות. באותה מידה גם השוואת ייצוגיהם הדינמיים של "דוסיס" או "סרוגים" בדרמות סדרתיות, כמו "חיים אחרים", "סרוגים", "מרחק נגיעה" או "מעורב ירושלמי", לאלה שבתכניות מציאות, כמו "סוף הדרך" ו"האח הגדול", ובחינת ייצוגיהם של ערבים-ישראלים בקומדיית המצבים "עבודה ערבית" לעומת ייצוגיהם בתכניות מציאות עשויות להעיד על המשמעויות המצויות במאבק ועל התהוות דינמית כפורום הישראלי התרבותי לגבי קבוצות חברתיות אלה ולגבי מקומן בגבולות הקונצנזוס או המרכז הישראלי הלגיטימי.

הפורום האקדמי החוקר את הטלוויזיה הישראלית מבחין בין מסורת סוציולוגית של חקר התקשורת ובין מסורת מחקרית הנוהגת בתקשורת כתרבות ומשתמשת במתודות מחקריות סמיוטיות ואתנוגרפיות המתבססות על מסורות שהתפתחו בחקר הבדיון הספרותי והקולנועי, בחקר מיתולוגיות תרבותיות ובמחקר טקסטואלי ואתנוגרפי איכותני. מחקר עשיר וענף זה של טלוויזיה מעוגן בחקר הספרות, הקולנוע והתרבות, והוא מכיל מתודות מתחומים אלה עם תפיסות ושיטות מחקר סוציולוגיות, בהשפעת אסכולת בירמינגהם והאוניברסיטה הפתוחה הבריטית בחקר התרבות.

הקנון המחקרי של אסכולה זו לא בא תמיד לידי ביטוי נאות במאמרים שהוצעו לגיליון מיוחד זה, הדין בטלוויזיה הישראלית כשיח על זהות, ואף לא היה תמיד אמת המידה השיפוטית העיקרית באופנים שמאמרים אלה נקראו והוערכו. אמנם כל המאמרים שהוצעו ביטאו באופן מובהק ומרתק את הנושאים, את הסוגיות ואת הפתיחות של חקר הטלוויזיה כפורום תרבותי וכשיח על זהות. אולם בסופו של תהליך השיפוט המדעי המוקפד הגיעו לפרסום שני מאמרים, המציעים התבוננות מאירת עיניים המחויבת למסורת המחקרית של חקר הטלוויזיה בכלים של חקר התרבות והמתייחסים למסורת זו בתוכנות התאורטיות שלהם ובכלי הניתוח שהם מיישמים.

מאמרו של איתי חרל"פ על סדרת הטלוויזיה פורצת הדרך "בטיפול" מצביע על אופני ההכניה לא רק של הטקסט הטלוויזיוני עצמו אלא גם של ההקשר הפרשני והביקורתי של התקבלותו של מה שמוגדר בחקר הטלוויזיה "טלוויזיית איכות". מאפיינים אסתטיים של הטקסט מצביעים על נקודות מוקד פרשניות

שבהן הדרמה והמבע הטלוויזיוניים חורגים ממתכונתם הריאליסטית ומבטאים טראומה והפרעה באידאולוגיה הדומיננטית. זהו הרגע הביקורתי והאידאולוגי שהסדרה מציעה: תחת הסגירה וההתרה הנרטיביות, העשויות לאשר אידאולוגיה ישראלית דומיננטית, הסדרה מציעה חריגה או מילוט דווקא שאינם כרוכים באסקפיזם או בעונג אלא בטראומה דווקא. תאוריה פסיכואנליטית וקולנועית של טראומה מוסיפה אפוא נדבך פרשני ייחודי לדיון האידאולוגי והאסתטי על מיקומה של הסדרה בשיח טלוויזיוני גלובלי עכשווי ובשיח הזהות הישראלי הייחודי.

סוגות טלוויזיוניות ייחודיות יכולות להיקשר לשיח על זהות באמצעות ביסוס מסורת של התייחסות לקטגוריות זהות, כגון מגדר, אתניות, העדפה מינית או גזע. המעקב אחר נראות אתנית או גזעית בסוגות כמו קומדיית המצבים או טלוויזיית המציאות עשוי להצביע על היחסים המורכבים בין המציאות החברתית לבין ייצוגיה הטלוויזיוניים ועל אופני הסטייה של הייצוגים הטלוויזיוניים מן החזון החברתי בדבר השילוב הרב-תרבותי והדמוקרטי הישראלי, ייצוגים המסגירים את הסתירות הכרוכות בהגשמתו של חזון זה. מאמרן של עדיה מנדלסון-מעוז וליאת שטייר-ליבני בוחן את סוגיית הייצוג של זהות ישראלית-ערבית בקומדיית המצבים החלוצית "עבודה ערבית" מנקודת מוצא המאפיינת את גישת חקר הטלוויזיה בהקשר פוליטיקה וזהויות. החוקרות בוחנות את נקודת המוצא של היוצר הטלוויזיוני לא כצוות קיבוצי-מקצועי אימפרסונלי של הפקה, אלא, כפי שרווח בחקר הספרות והקולנוע, כ"אוטר", הלוא הוא יוצר הדובר מעמדת סובייקט אתנית-לאומית ייחודית, בזיקה לזהותו ההיברידית הערבית-ישראלית של סייד קשוע, יוצר הסדרה. הייצוגים הטלוויזיוניים של זהות זו נבחנים במאמר לאור מסורת הייצוג של מיעוטים בטלוויזיה תוך כדי השוואה להקשר הטלוויזיוני האמריקני. לצד סקירה היסטורית של ייצוגי ערבים ישראלים מציעות החוקרות ניתוח טקסטואלי פרשני המיישם תאוריה פוסט-קולוניאלית לבחינת העיסוק בזהות בסדרה ומוסיפות לניתוח הבין-תחומי במובהק המשגה של חוקר הספרות והתרבות מיכאיל באחטין על הקרנבלי כאתר תרבותי מהפכני ורוויזיוניסטי בזהות ובמעמד החברתי. הכלים התאורטיים המגוונים חוברים לניתוח סמיוטי פרשני של הביטויים הדרמטיים המצפניים ומייצרים פרובלמטיזציה של סוגיות הרלוונטיות לזהותם ההיברידית והנתונה לסתירות של ערבים-ישראלים – תעודת הזהות, חגים והיסטוריה יהודיים ויום העצמאות/יום הנפכה – כמוקדי סתירה שהדרמה הקרנבלית מייצרת התמודדות עמם והתדיינות בהם.

אני מקווה מאוד שגיליון חלוצי זה, המבטא את ההכרה בנחיצות השיח האקדמי בטלוויזיה כפורום תרבותי וכאתר למאבק על משמעויות בתרבות, יהיה פתיחה צנועה לעושר מחקרי בתחום זה. התרבות הישראלית המורכבת ורב

הסתירות, הטלוויזיה המשובחת והמגוונת הנוצרת כאן, כמו גם המצוינות והפריזן של חוקרי התקשורת שלנו, כל אלה מבטיחים שזוהי רק ההתחלה. ומי יודע, אולי ניצור כאן אסכולה ישראלית רבת פרות והישגים בחקר הטלוויזיה כשיח על זהות, שלא תיפול בתרומתה לתחום מזו של עמיתינו הבריטיים, שהראו לנו את הדרך.

ד"ר מירי טלמון